

Waarom wij nog altijd houden van Jeroen Bosch

Van duiveltjes en gedrochten

De kunstwereld is deze dagen in de ban van een schilder die 500 jaar geleden overleed. In zijn eigen tijd werd hij geprezen als 'een wonderlyc vinder van vreemde drollen ende seltsame grillen'. Maar achter de duiveltjes en spokerijen zit een keiharde moralist.

Jeroen Bosch, 'Visioenen van het hiernamaals', v.l.n.r. 'Het aards paradijs', 'De tenhemelopneming van de gelukzaligen', 'De val van de verdoemden' en 'De rivier naar de hel', ca. 1505-1515.

Jheronimus van Aken, beter bekend als Jeroen Bosch, blijft voor ons een raadselachtige figuur. Dikke boeken werden over zijn werken volgeschreven, en nog altijd verschillen specialisten van mening over de betekenis van wat hij schilderde en tekende. Wel zijn allen het erover eens dat in het relatief kleine oeuvre dat van Bosch bewaard bleef, een ongelooflijke visuele rijkdom en inventiviteit zit. 'Hoe lang je er ook naar kijkt, je ziet steeds nieuwe dingen', zegt Manfred Sellink, de directeur van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten van Antwerpen en een kenner van onze zestiende-eeuwse kunst.

Bosch werd omstreeks 1450 geboren en woonde het grootste deel van zijn leven in een huis aan de Markt van 's Hertogenbosch. Volgens Sellink is dat een cruciaal gegeven. 'In 's Hertogenbosch bestond geen grote traditie op het gebied van de schilderkunst', zegt hij. 'Vóór Bosch was er niets, en na hem ook niet. Dat gaf hem een grote vrijheid. Als hij in Gent of Brugge gewerkt zou hebben, had hij zich waarschijnlijk moeten conformeren aan de dominerende beeldtaal. In 's Hertogenbosch kreeg hij de kans om zijn eigen beeldtaal uit te vinden.'

Over het leven van de kunstenaar weten we niet zo veel. Hij moet in elk geval succes gekend hebben en genoot aanzien als schilder. Dat valt af te leiden uit het feit dat hij 'gezworen lid' was van de Onze-Lieve-Vrouwbroederschap, wat inhoudt dat hij tot de stedelijke elite van Den Bosch behoorde. Dat was geen geringe prestatie: een schilder werd in die tijd nog als een handwerker beschouwd, en toch stond Bosch in de broederschap op gelijke voet met edelen en aanzienlijke burgers. Waarschijnlijk hield hij er ook een belangrijk atelier op na. Daarop wijst de ongelijke kwaliteit van de schilderijen die aan hem worden toegeschreven, en waar verschillende handen in te herkennen zijn.

Het kwade

Met zijn sappige taferelen en fantasiewezens spreekt Bosch ook vandaag nog een groot publiek aan. Hij wordt vooral onthouden voor zijn uitbeelding van hel en demonen. Bosch is de schilder van het kwade in de mens. 'We zien hem graag als een geniale kunstenaar die de kelderverdiepingen van de menselijke geest exploreerde', zegt Roger Marijnissen, die over de schilder een invloedrijke studie publiceerde. 'Maar we mogen niet vergeten dat psychoanalyse in zijn tijd nog onbekend was. Openlijk atheïsme was ondenkbaar. Bosch moet grondig religieus en christelijk geweest zijn. Hij zag de mens op weg naar de eeuwige verdoemenis.'

Jos Koldewey, de samensteller van de grote Bosch-tentoonstelling die volgende week haar deuren opent in 's Hertogenbosch, wijst op de niet te onderschatten invloed van de 'moderne devotie' op het werk van deze meester. De devotio moderna was een spirituele vernieuwingsbeweging die zich afzette tegen de misbruiken in de kerk. Ze legde de klemtoon op de persoonlijke verantwoordelijkheid van elke mens voor zijn of haar eigen leven.

'Bosch was een product van de laatmiddeleeuwse christelijke wereld', zegt Koldewey. 'Maar zijn boodschap is universeel. Bijna steeds toont hij in zijn schilderijen de keuze waar iedereen voor staat. Het is de keuze tussen het brede, verleidelijke pad dat naar de hel leidt, en het smalle, moeilijke pad dat naar de hemel voert. Wat Bosch ons zegt, is eigenlijk eenvoudig: je krijgt maar één kans om te leven, probeer de juiste weg te kiezen.'

Volgens Koldewey ging Bosch met een grote overtuiging en zeggingskracht te werk. Hij zette alle beeldende middelen in om zijn boodschap over te brengen. In plaats van de spiegelgladde schilderwijze en de perfecte weergave van de werkelijkheid die we kennen van de Vlaamse Primitieven en de vroege Nederlandse schilders, hanteerde Bosch een virtuoze, snelle, bij momenten bijna impressionistische stijl, gericht op effect. Zijn schilderijen zijn meestal druk, vol pittige details. Steeds is het zijn bedoeling de toeschouwer zo lang mogelijk te boeien en aan het denken te zetten.

Tuin der lusten

Neem bijvoorbeeld zijn meesterwerk, de Tuin der lusten van het Prado in Madrid. Het is een kleurrijke, strak geregisseerde chaos van naakte mensen, vruchten en dieren, van een enorme aardbei tot een onvergetelijke uil. Bosch vatte de triptiek op als een waarschuwing voor de gevaren van de begeerte, maar je kunt er evengoed een loflied op de onuitputtelijke vitaliteit van de aarde in lezen. De paradijselijke tuin in het middenpaneel wordt geflankeerd door het scheppingsverhaal aan de ene kant en een voorstelling van de hel aan de andere kant. Bosch was een verteller die zijn verhalen graag over verschillende panelen spreidde en de toeschouwer meeneemt in een wondere wereld vol verleidingen en verschrikkingen.

Dat de hedendaagse kunstliefhebbers tuk blijven op zijn werk, lijdt geen twijfel: de vorige grote tentoonstelling trok in 1967 ruim 300.000 bezoekers.

Maar hoe zat dat in zijn eigen tijd? Wel, dat blijkt mee te vallen, als je bedenkt dat de machtigste vorsten van de zestiende eeuw – Maximiliaan van Oostenrijk, de Franse koning François I, de Spaanse koning Filips II... – werken van de Brabantse meester bezaten. Vanaf de jaren 1540 werden zijn composities trouwens op grote schaal gekopieerd, niet het minst in Antwerpen, waar de beeldtaal van Bosch op een gegeven moment een echte rage was. In die stad moet ook Pieter Bruegel met Bosch vertrouwd geraakt zijn, wat van grote betekenis was voor diens kunstenaarschap.

‘Bruegel was menselijker en milder dan Bosch’, zegt Marijnissen. ‘Ook hij moraliseerde met een vermanende vinger, maar hij gunt de mens een kans.’ Dat neemt niet weg dat Bruegel veel van zijn voorganger heeft opgestoken, zoals te zien is in beroemde werken zoals De dulle Griet of De triomf van de dood. Maar bij Bruegel heb je altijd een ondertoon van ironie, een humor die bij Bosch ontbreekt. Feit is dat beide schilders de echte reuzen van onze zestiende-eeuwse kunst zijn geweest.

Was de beeldtaal van Bosch origineel? Kwam heel die verbazende stoet van monsters, gedochten en duiveltjes uit zijn eigen koker, of gebruikte hij motieven die al langer bestonden? De twee zijn waar. Bosch zoog alle visuele impulsen op die hij tegenkwam. Hij kende bijvoorbeeld de grappige randversieringen van de Gents-Brugse getijdenboeken, en deed daar zijn voordeel mee. Een andere goudmijn was de volkse verbeelding zoals die onder meer voorkomt in de pelgrimsinsignes waarmee bedevaarders uit onze gewesten naar Sint-Jacob in Compostela trokken. Maar daarnaast was Bosch ook een zeldzaam fantasierijke kunstenaar en komen tal van motieven nergens anders voor dan bij hem. En zelfs in de manier waarop hij het bestaande beeldmateriaal verwerkte, kon hij buitengewoon vindingrijk zijn.

Wellicht zullen we nooit helemaal vat krijgen op Bosch. Daarvoor is zijn kunst gewoon te rijk en ligt zijn tijd te ver achter ons. Dat houdt het ook spannend. De nooit eerder geziene samenkomst van twintig schilderijen en evenveel tekeningen – bijna het volledige oeuvre – die vanaf volgende week in 's Hertogenbosch te gast zal zijn, belooft alvast een van de artistieke topevenementen van het jaar te worden.

‘Jheronimus Bosch – Visioenen van een genie’: van 13 februari tot 8 mei in het Noordbrabants Museum in 's Hertogenbosch.

‘Jheronimus Bosch – Schilder en tekenaar’, de rijk geïllustreerde nieuwe oevrecatalogus, verschijnt deze maand bij het Mercatorfonds.